

Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз
Закарпатський Центр соціальної служби для молоді
Українська асоціація студентів-істориків
Ужгородський державний університет
Історичний факультет
кафедра історії України
Юридичний факультет
кафедра історії та теорії держави і права

МОЛОДЬ-УКРАЇНІ

Наукові записки молодих учених
Ужгородського державного університету

Том 9

Ужгород:
Закарпатський Центр соціальної служби для молоді

1996

Закарпатський Молодіжний Демократичний Союз
Закарпатський Центр соціальної служби для молоді
Українська асоціація студентів-істориків
Ужгородський державний університет
Історичний факультет
кафедра історії України
Юридичний факультет
кафедра історії та теорії держави і права

МОЛОДЬ-УКРАЇНІ

Наукові записки молодих учених
Ужгородського державного університету

Том 9

Ужгород:
Закарпатський Центр соціальної служби для молоді

1996

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ

(15 березня - 17 липня 1939 р.)

Наприкінці 1930-х років Закарпаття (Підкарпатська Русь), як адміністративно-політична одиниця, вступила у фазу кризи, що поступово привела до тривалих деструктивних явищ. Насамперед відбувся перехід од державно-правових засад демократії чехословацького зразка до угорського авторитарного типу політичного режиму (2 листопада 1938 р., 15-18 березня 1939 р.), а згодом до класичного тоталітаризму в умовах СРСР (26 листопада 1944 р., 29 червня 1945 р.).

Напередодні ніхто й не сподівався велетенським масштабам деструкції, заповіданої політичній карті Східної Європи великими державами-суперниками. Тому не випадково в історико-політичних нарисах, перед котрими стояли завдання перевірити чи є кращі умови для українського населення Підкарпатської Русі шляхом аналізу угорсько-, польсько-, чесько-українських (русинських) відношень в історичній перспективі та становища національних меншин в Угорщині, Польщі та Чехословаччині, висока оцінка чехословацького державництва була широю /12/. Проте німецькі національні інтереси переважили. Легко знайшлися союзники, ображені Версалем. У першу чергу - Угорщина. І Чехословацька республіка розпалася на три шматки - німецький (Судети і Протекторат), угорський (Закарпаття) та словацький.

Потім черга прийшла нового поділу Польщі. На разі - між Німеччиною та Радянським Союзом. Наслідки Другої світової війни дали можливість СРСР по-своєму перекроїти східноєвропейську карту, долучивши до своїх територіальних придбань і закарпатські землі. Однак до цього стану Закарпаття музло пройти через роки політичних колізій.

§1. Події 15-18 і 23 березня 1939 р.

15 березня 1939 р. (одночасно зі вступом німецьких військ у Прагу) угорська армія в трьох напрямках перейшла кордон Карпатської

України і захопила більше ста населених пунктів. Наступного дня було зайнято отолицю край - м.Хуст, а мукачівська військова група у районі села Верхні Ворота досягла польського кордону. 17 березня загарбники ввійшли в Ясіня, підрозділи ужгородської групи взяли під контроль Ужозький перевал /8, с.62/. Завершення окупації Карпатської України припало на 18 березня 1939 р., про що того ж дня о 23 годині телеграфом було повідомлено в Будапешт.

Помилково можна вважати думку історика Івана Гранчака про небездатність чехословацького війська супроти агресорів, а особливо - його малочисельність: "Та й військ-то було небагато: два піхотні полки 12-ої стрілецької дивізії, що базувалися в Хусті 2. Перечині, та батальйон прикордонників, що базувався у Великому Березному і Великому Бичкові" /5/. А вже натиск угорців (на жаль, досі не опрделінено статистичних оцінок угорського військового угруповання "Північ" (командуючий - генерал Д.Готвані), що безпосередньо виконало наказ окупувати Карпатську Україну) у буквальному розумінні слова стримували чехословацькі прикордонники і піхотинці, яких не бракувало й котрі діяли згідно евакуаційного плану.

12-а чехословацька дивізія 16 березня отримала наказ покинути Карпатську Україну. Генерала Лава Прхділу було призначено головою Евакуаційної комісії, на котру лягла відповідальність за евакуацію війська і державних службовців. До Стакчина (через Перечин) відступили головні сили (12 тис. військовиків) і 8 тис. цивільних утікачів. Решта під командуванням полковника Вацлава відійшли в Румунію, де здали зброю і майно на суму близько 30 млн. тодішніх чехословацьких крон (в т.ч. - 1 літак, 3 танкетки і 3 броньовики, 12 гармат, 150 кулеметів, 7 тис. гвинтівок, 1 тис. пістолетів)/16/. Крім того, після відходу дивізії угорцям дісталися чималі транспортні засоби (8 автомобілів, 130 коней і 3100 велосипедів), важке озброєння (2 танкетки, 62 гармати різного калібру, 38 мінометів, 322 важких і 850 легких кулеметів), інша стрілецька зброя (22,5 тис. гвинтівок і 8,6 тис. пістолетів).

Про запеклі військові сутички велемовно свідчить, передусім репорт командира П/36 польового батальйону штабс-капітана піхоти Богуміра Мартіна, написаний не раніше 19 березня 1939 р. в Миколові (Моравії) /2, с.66-73/. Батальйон складався з шести піхотних і однієї кулеметної рот, розташованих у Сваляві, Чинадієві та Неліпні, а також мав свій інтендантський склад. Упродовж декількох

днів боїв (14-18 березня) 6 бійців підрозділу загинуло, а 36 отримали поранення. Втрати, завдані нападникам, вимірювалися десятками вбитих. Бійці Б.Мартіна організовано відступили через Перечин і Ужле в Словаччину, де здали зброю і відбули у Моравію.

Дуже важливий фрагмент окупаційної епопеї зафіксовано у звіті командира батальйона чехословацьких прикордонників "Ужгород", який був підготовлений наприкінці березня 1939 р. Цей документ виявив для друку вчений Борис Співак у Військово-історичному архіві в Празі /2, с.74-90/. Вдруге, не знаючи про першопублікацію, його оприлюднили історики Іван Поп, Петро Петрице та Ігор Ліхтей /3/. Звіт прекрасно здатен проілюструвати ситуацію, з якою зіткнулися в Карпатській Україні бійці *štos* (*straža obrany státu*), зокрема батальйонів "Ужгород", "Хуст", "Великий Березний", що вступили в бойові сутички з ворогом ще 14 березня.

Наприклад, "Ужгород" (роти "Доманьці", "Ракошино", "Кольчино") нараховував 2 офіцерів поліції, 619 бійців *štos*, 60 солдатів гарнізону і мав на озброєнні 86 кулеметів. Перші дві роти відійшли з основними силами в Словаччину, частина останньої (разом із 533 цивільними втікачами) - у Польщу у районі станції Бескид, окремі взводи - у Румунію через Хуст і Тячів ("Залуж", "Шаркаць", "Малово") та в Словаччину ("Підмонастир-Монастир"). Взвод "Макарєво" потрапив у полон. Як доповідав командир батальйону, "в Угорщині з полоненими поводитись досить коректно" і через два тижні, 30 березня, взвод прибув на кінцеву маршруту Лукачєво-Ужгород-Будапешт-Відень-Брно. До речі, в Моравії (насамперед у Брно) зосереджувалися майже всі всяки, евакуйовані з Карпатської України. Так, прикордонники, котрі відступили в Румунію, добиралися до Брно через М'єславію та Відень. Причому "в Румунії і М'єславії нас прийняли по-дружньому, на вокзалі у Відні нам грає оркестр 33".

Нез'ясованим досі залишається питання про загальні жертви подій 14-18 березня 1939 р. в Карпатській Україні. Часто цитується цифри, наведені в мемуарах громадського діяча і письменника Володимира Бірчака, котрий зафіксував повідомлення угорського радіо про 74 вбитих і 140 поранених гонведів, а також висловив орієнтовні оцінки людських втрат з українського боку від 1000 до 1500 загинувших /3, с.86-91/. Згідно іншого угорського джерела, лише у зоні Красному польо під Хустом січовики і чехословацькі військові підрозділи втратили 230 чол. вбитими, а в полон потрапило 450 осіб.

При цьому загинуло щонайменше 160 угорських солдат і офіцерів, близько 400 було поранено /5/.

Узагалі ж компетентність В.Бірчака поза сумнівом, адже саме він очолював Українську Евакуаційну Комісію при Німецькому консуляті в Хусті, в яку входили радники Володимир Устиянович та Іван Комаринський, нотар Льлько Білик, директор школи Андрій Алиськевич, доктор права Євген Малик. Комісія працювала серед численних угорських провокацій впродовж шести тижнів. В.Бірчак, А.Алиськевич і Б.Малик покинули Хуст тільки 30 квітня. Співробітники комісії багато зусиль доклали, аби відстояти життя та свободу активних учасників народонавського руху. Переговори з начальником військової адміністрації Підкарпаття генералом Б.Новоковичем вів В.Устиянович. Українська сторона особливо наполягала на легальності "Карпатської січі", заперечуючи кваліфікацію "бандформування", що давало підстави для розстрілів січовиків без слідства і суду.

У цьому сенсі варто згадати долю головного команданта "Карпатської січі" Дмитра Климчуша (1897, Ясіня - 1959, Ясіня) /6, с.215-228/. Він разом з братом Василем, починаючи з 18 березня 1939 р. впродовж чотирьох місяців переховувався у рідній місцевості. З ним зв'язався угорський офіцер Новицький, що організував братам поїздку в генштаб у Будапешт, де їм виробили закордонні паспорти для лікування в Словаччині. Після семитижневого відпочинку Дмитро і Василь Климчуші через Будапешт прибули до Ужгорода. На офіційному прийомі регентський комісар Ж.Переньї закликав їх займатися підприємництвом (мали свій невеликий лісопереробний завод) і не втручатися в політику. Тут очевидне високе заступництво, яке, в свою чергу, з'явилося небезпідставно.

Напередодні окупації Карпатської України, 11 березня 1939 р., міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп, інформуючи угорського посла в Берліні Д.Стояї про рішення ліквідувати Чехословацьку республіку, наголосив, що карпатоукраїнські міністри і керівники "Карпатської січі" не підлягають жодним покаранням за політичну діяльність". Через декілька днів, 15 березня, заступник міністра - статс-секретар Вайцзекер у телеграмі консулу в Хусті Гофману зазначив: "Я залишаю на ваш розсуд, якщо це необхідно, надати охорону деяким особам на Карпатській Україні" /II, с.68-69/. 23 березня 1939 р. у відповідь на запит Ріббентропа про "помилування деяко радикально настроєних січовиків". Стояї зауважив, що угор-

ський уряд підтвердив право на захист ("переходу через Карпатську Україну") "людей тієї категорії, які мали зв'язок з адміралом Карнісом", тобто агентів абверу. До них, явна річ, зачисляли всіх українських націоналістів.

О шостій годині ранку 23 березня 1939 р. угорські війська вторглись у Словаччину і до вечора вийшли на заплановані рубежі у трьох напрямках: Великий Березний - Уліч - Старіна; Малий Березний - Уоля - Стакцін; Ужгород - Тібава - Собранці /15, с.80/. 25 березня прем'єр-міністр Угорщини Пал (Павло) Телекі відвідав окуповані землі, зайшов до гонведів аж на фронтову лінію. З 27 березня по 4 квітня 1939 р. у Будапешті працювала змішана словацько-угорська комісія, що завершила роботу підписанням протоколу про новий східний кордон між Словаччиною і Угорщиною. У підсумку 7 квітня угорські війська вступили у ряд інших населених пунктів. Словацька територія звузилася на один округ - Собранці та частину округу Сніна (загалом 366 кв.км), де проживало біля 45 тис. чол. (74 села) /14, с.20/. Переважало тут населення руської (української) ідентичності. Приєднані землі були включені до складу Підкарпаття.

Якщо на прилучення південної Словаччини і частини Підкарпатської Русі (згідно і Віденського арбітражу) восени 1938 р. Угорщина витратила 102,7 млн. пенгів, то окупація Карпатської України її обійшлася в 43,3 млн. п. Приведення у боєготовність угорських військових частин, щонайперше розквартированих на закарпатських теренах, у серпні 1939 р. (напередодні німецької агресії в Польщу) коштувало 107 млн. п. Мобілізація і демонстрація сили на угорсько-румунському кордоні в липні 1940 р. забрала 264,7 млн. п. /10, с.129/. Кожен такий крок не обходився без значних людських жертв.

Під час окупації Карпатської України (15-18 березня 1939 р.) особливою жорстокістю відзначився жандармський загін капітана Картона Зелці. У Тячеві М.Зелці доповів повноважному представнику угорського уряду Міклошу Козмі (18 березня 1939 р.), що протягом трьох днів його підлегли стратили 200 чол. /8, с.62/. У ряді місць, наприклад біля села Оноковці, окупанти кінознімальним апаратом зафіксували розстріл полонених. За офіційними даними міністерства внутрішніх справ Угорщини, з березня по грудень 1939 р. на Закарпатті загинуло 4,5 тис. чол. /10, с.142/. Сотні людей мусіли по

декілька разів у тиждень з'являтися в поліцію для реєстрації лояльності.

§2. Найважливіші кроки військової адміністрації

Протягом трьох місяців (22 березня - 17 липня 1939 р.) краєм керував начальник військової адміністрації генерал Бейла Новакович (1886, м-чко Оравиця, жупа Крашов Серень - ?). Радником у нього працював Михайло Демко. Свого часу генерал Новакович закінчив вищу військову школу у Відні. Після Першої світової війни долучився до начальника штабу дивізії в Сегеді. А потім був призначений начальником вищої школи "гонведських спортивних професорів". Вважалося, що Б.Новакович "з великою охотою" взявся "помогати ликвидувати хаос устроєний українцями", полюбивши при цьому "угороруський народ" і розпочавши "учити по руськи" (візьмо володіє ще й сербською та хорватською мовами) /7/.

У третій декаді березня 1939 р. міністр внутрішніх справ Угорщини Ференц Керестей-Фішер на офіційній зустрічі в Будапешті запропонував групі впливових осіб (О.Льницький, Л.Марина, А.Бродій, О.Бескид, М.Демко) скласти список кандидатів на заміщення вакантних посад в органах державного управління Підкарпаття /1, арк.218-219/. Доручення виконувалося два дні. І в основному рекомендації були враховані.

Великого розмаху набрали чистки "небажаних елементів". Державний секретар у справах національностей Тібор Патакі змушений був приборкувати керівників чисток. Розгорнули роботу "комісії з благонадійності" для державних службовців чехословацького періоду (урядовців, учителів, лікарів, інженерів), які звільнили біля двох тисяч фахівців. На думку М.Козми /8, с.63,71/, якщо комісії взяли під повний контроль так звані "дикі мадяри" (запеклі націонал-патріоти), то невідомо скільки узателі б залишили живими. Атомність на Підкарпаття спрямовували фахівців з етнічної Угорщини, особливо тих, що тут народилися в часи Австро-Угорщини. У жовтні 1943 р. міністерський радник Гейза Галас зауважив про толерантну кадрову політику в краї, мовляв, тут 5/6 всіх державних службовців і 7/10 нотарів родом з Підкарпаття /13/. Однак це не відповідало внутрішньому змісту проведених реорганізацій.

У той же час була проведена широкомасштабна акція організації

ції "Magyar a magyarert" ("Угорець за угорця"), що виникла восени 1938 р. Під керівництвом дружин регента Міклоша Горті і тодішнього прем'єр-міністра Адальберта Імреді по всій країні збиралися гроші на продукти для допомоги бідним на новоприєднаних територіях. Загалом зібрали 7 млн. пенгів. Наступного після завершення окупації тижня (друге поховина березня 1939 р.) співробітники організації розподілили на Закарпатті між безробітними 106000 споживчих пакунків вартістю 666921 пенге 57 філерів. Вони готувались у магазинах товариства "Гандья" в Ужгороді, Мукачеві та Берегові й були "перев'язані червено-біло-зеленою лентою, що означало перший привіт із матерної землі", тобто Угорщини 1/4. Проведення акції припало самраз на великодні свята руського населення, що переживало після зими павне продовольче виснаження. Таким чином було розподілено: (у вагонах) муки I сорту - 20, II сорту - 7 і ІУ сорту - 1, "тенгеріш" (кукурудзи) - 100; (у мажах) "крумпльов" (картоплі) - 7325, житної муки - 750, квасолі - 10, гороху - 10, "сочки" - 10, солонини - 32; (у бочках) квашеної капусти - 695, олії - 240, "гарьнгов" (оселедців) - 300.

Крім того, на громадські роботи для "худобних" (бідних) виділя 222548 пенгів 49 філерів. У рамках цих робіт ремонтувалися сільські дороги і хати, насаджувалися дерева, очищалися зарослі дуги, канали, кювети і міоця, шкідливі для здоров'я, осушувалися заболочені міщевості, тощо. Як доповідав прем'єр-міністру Угорщини начальник військової адміністрації Підкарпаття Б.Новакович 22 квітня 1939 р., у громадських роботах на будівництві шляхів на лінії Липча-Горинчево-Нижне Селище-Драгово-Угля в Тячівському окрузі було задіяно 784 поденники і 117 іздових, а в Хустському - відповідно 1848 і 62 /2, с.91-93/. Також стараннями організації "Маляр за Маляра" спільно з "Державною Лигою для оборони дітей" 300 "руських дітей" було відправлено на тритижневий літній відпочинок на озеро Балатон. А на останку організатори акції виділили ще й 15000 пенгів на розвиток домашніх промислів в околицях Рахова. Такі видатки, на думку чільної учасниці даних заходів пані Адальбертової Бронч, сприяли тому, що "руський народ горячу любов почувствовав до матерної землі".

Д Е Р Е В А:

1. Державний архів Закарпатської області.-Ф.2558.-Оп.І.-Сп.359.-330 арк.

2. Шляхом Зовтня: Збірник документів.-Т.У. (1938-1945 рр.)//Алорас. Г.Сіяртова.-Ужгород: Карпати,1967.-519 с.
3. Бірчак В. Карпатська Україна (Спомини й переживання).-Прага: Нация в поході, 1939[1940].-91 с.
4. Бронч А. Діяльність акцій "Маляр за Маляра" на Карпатській території//Календарь "Гандья" на 1940-ий переступний рок/Ред. Ю.Золтан.-Будапешт: Выдана Централн "Гандья",1939.-С.55-57.
5. Гранчак І. Окупація Карпатської України військами Угорщини в березні 1939 року//carpatica-Карпатика.-Выпуск 3. (До 50-річчя Ужгородського державного університету).-Ужгород,1995.-С.70-81.
6. Довганич О. Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі (Історико-краєзнавчі статті і нариси)/Вступ. ст. І.Хланта.-Ужгород: Виробничо-видавничий комбінат "Патент",1995.-259 с.
7. Наша земля подь военным управлением//Земледільські календарь на високоосний годь 1940/Сост. М.Демко.-Ужгородь: Книгопечатня Фельдешия,1939.-С.113-116.
8. Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938-1944 рр.: Дис. ... канд.іст.наук.-Ужгород,1974.-134 с.
9. Поп І., Петрица П., Ліхтей І. "Ротастос рапортуе..." (Трагічні березневі дні 1939 р. очима чехословацьких прикордонників)//Карпатський край.-1995.-№5-8 (травень-серпень).-С.42-46.
10. Пушкал А. Венгрия в годы второй мировой войны.-Москва: Наука, 1966.-527 с.
11. Сливка Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938-1939 рр.-Львів: Вид-во Львів.ун-ту,1966.-70 с.
12. Таньчак К. Між Малярщиною, Польщею й Чехословащиною.-Ужгород: Свобода,1936.-58 с.
13. Уряднича политика угорского правительства на Подкарпаты//Чедля.-1943.-17 октября.-С.2.
14. Deák L. Agresia mađarska proti Slovensku v marcu 1939//malá vojna (vojenský konflikt medzi mađarskou a Slovenskou v marcu 1939)/zost. L.Deák.-Bratislava,1993.-s.11-20.
15. potemra M. Sobranecký kraj za mađarskej okupácie v rokoch 1939-1944//malá vojna....s.79-88.
16. Šimunič p. vojenské aspekty obrady Slovenaka v druhej polovici marca 1939//malá vojna....s.81-83.